

İSLAM'DA AKLIN HİKÂYESİ

SARI NUSSEIBEH

VakıfBank Kültür Yayınları: 0406
Felsefe: 036

İSLAM'DA AKLIN HİKÂYESİ
SARI NUSSEİBEH

Özgün Adı
The Story of Reason in Islam

Türkçesi
Osman Demir

Yayın Danışmanı
Ekrem Demirli

Proje Editörü-Son Okuma
Merve Nur Yaman

Kitap Editörü
Muhlise Yakşı

Sayfa Uygulama
Yümna Sarıkaya

Kapak
Faruk Özcan

VakıfBank Kültür Yayınları
İnkılap Mahallesi
Dr. Adnan Büyükdenez Caddesi
No:7/A1 – Kat 13
34768 Ümraniye / İstanbul
Telefon: 0 216 285 9571
www.vbky.com.tr - info@vbky.com.tr
Sertifika No: 40141

© Vakıf Pazarlama San. ve Tic. A.Ş., 2025
© Sari Nusseibeh, 2016

ISBN 978-625-5848-26-0

Kitabın Türkçe yayın hakları Stanford University Press aracılığıyla VakıfBank Kültür Yayınları'na aittir. Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak sınırlı alıntılar dışında, yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir elektronik veya mekanik araçla çoğaltılamaz. Eser sahiplerinin manevî ve mali hakları saklıdır.

Baskı
Mega Basım Yayın San. ve Tic. A.Ş.
Cihangir Mah. Güvercin Cad. No: 3/1
Baha İş Merkezi A Blok Kat: 2
34310 Haramidere, Avcılar / İstanbul
Tel: 0 212 412 1700
www.mega.com.tr - info@mega.com.tr
Sertifika No: 44452

1. Baskı: Ekim 2025

İSLAM'DA AKLIN HİKÂYESİ

SARI NUSSEİBEH

TÜRKÇESİ
OSMAN DEMİR

SARI NUSSEİBEH

Filistinli yazar ve akademisyen. Nusseibeh, lisans ve yüksek lisansını Oxford Üniversitesi'nde siyaset, felsefe ve ekonomi alanında tamamladı. Doktora derecesini ise 1978 yılında Harvard Üniversitesi'nde İslam Felsefesi alanında aldı. 1979-1992 yılları arasında Batı Şeria'daki Birzeit Üniversitesi'nde felsefe ve kültürel çalışmalar alanlarında dersler verdi. 1995-2014 yılları arasında Kudüs'teki el-Kuds Üniversitesi'nin rektörlüğünü yürüttü. Nusseibeh'in yayınevimizden çıkan *İslam'da Aklın Hikâyesi* ve *Once Upon a Country* kitaplarının yanı sıra Arapça ve İngilizce olarak kaleme aldığı çok sayıda makalesi vardır.

OSMAN DEMİR

1996'da yılında Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden mezun oldu. 2006 yılında İlk Dönem Kelamcılarında Sebep-Sonuç İlişkisi başlıklı teziyle doktorasına tamamladı. Uzun bir süre özel eğitim kurumlarında öğretmenlik yaptı. Hâlihazırda Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde çalışmaktadır. Başta kelam tabiat felsefesi olmak üzere kelam ilminin klasik ve güncel yönlerine dair yazıları, telif eserleri, makaleleri, ansiklopedi maddeleri, çevirileri ve editoryal çalışmaları mevcuttur.

İÇİNDEKİLER

Transliterasyon Notu	7
Çevirmenin Önsözü	9
Giriş	17
1 Arap Çölü	21
2 Korkutucu Tanrı Fikri	35
3 Özgür İrade ve Determinizm	45
4 Kur'ân: Yaratılmış mıdır, Ezelî midir?	61
5 Vâsıl'dan İbn Hanbel'e	81
6 Erken İslam: Okuryazarlık, Çatışma ve Genişleme	91
7 Spekülatif Söylem: Bir Tarz	101
8 Söylem: Nihai Cevapların Peşinde	109
9 Hukuk ve Ahlak	133
10 Me'mûn ve Şeytan'ın Ziyafeti	153
11 Dil-Mantık Tartışması	165
12 İnsan İradesine ve Dile Dönüş	175
13 Bakış Açısını Genişletmek	187
14 Bir Fasıla: Halife, İmam ve Filozof-Kral	197
15 Felsefe ve Siyaset	203
16 Filozofların "Aşırılıkları"	215
17 Şaraba ve Mantiğa Dönüş	231
18 Hareket ve Işık	251

19	Hakikatin Doğası	269
20	Ferdecân ve Ötesi	289
21	Evren	295
22	Kozmik Işıklar	315
23	[Hikâyeyi] Hızlı İleri Sarma	331
24	Dil ve Akıl	347
İlave Okumalar		365
Dizin		379

TRANSLİTERASYON NOTU

Metinde aksan işaretleri (*diacritics*) en alt seviyede tutulmuştur. Boğaz ve gırtlığa dair sesleri birbirinden ayıran bu işaretleri, terimlerin içinde koruduk ancak özel isimlerin başındaki “ayn” harfini [belirten aksanı] ise çıkardık. Bu sayede Arapça konuşan kişiler, İngilizce harflerin fonetik faydasını anlamakta hiçbir zorluk çekmeyecektir. Ayrıca fazla işaretlerin çıkarılmasının ise dile aşina olmayanlar için Arapça terimleri daha okur dostu hâle getireceği de ümit edilmektedir.

ÇEVİRMENİN ÖNSÖZÜ

İslam düşüncesi üzerine pek çok ayrıntılı ve spesifik çalışma yapılsa da bu sürecin tümünü ya da belli bir kesitini diğer sahalalarla da ilişkili biçimde incelemeyi teklif eden tarihsel-kronolojik okumaların sayısı çok da fazla değildir. Bu yöndeki genel eğilim ve alışkanlık, düşünce çizgisinde yer alan kişilere, eserlere ve ekollere odaklanmak ve bu merkezden hareketle çevreyi anlamaya çalışmaktır. Oysaki içeriği ne olursa olsun bir fikri ve ilerleyişini takip etmek, başta siyaset, ekonomi, kültürel değişim ve gelişmeler olmak üzere farklı paradigmaları dikkatle gözden geçirmeyi gerektirir. Bu açıdan bakıldığında ise belli alanlara odaklanan eserler dışında tüm hikâyeyi/serüveni betimleyen, yaygın kabul-leri sorgulayan ve yeni ilişkiler ve bakış açıları öneren okumalara da ihtiyaç olduğu açıktır.

2016 yılında yayınlanan *İslam'da Aklın Hikâyesi*, başlığa aldığı konuyu belli bir sürekliliği, içinde ya da çevresinde olan kişileri de işe katarak aktarmayı amaçlayan bir eser. Bunu yaparken artık eskiyen ve klişe hâline gelen bazı iddiaları farklı bir tonda tekrarlayarak daha güçlü bir tashihe fırsat sunmakta, böyle bir durumda bile yeni tartışma alanları ve dikkatlerle fikri müzakereye zemin hazırlamaktadır. Filistin asıllı Sari Nusseibeh, emekli bir felsefe profesörü, bunun yanında özelde ait olduğu toplumun var olma davasını sahiplenen bir aktivist, genelde ise Müslüman toplumun geri kalışını sorgulayan entelektüel. Bu çerçevede İsrâ-

il-Filistin sorununu ele alan ve çözüm öneren eserleri kadar, İbn Sînâ'nın bilgi teorisi, mantık ve epistemoloji üzerine yaptığı çalışmaları da mevcuttur.

Kitap aslında Müslümanların akıl ve özgür düşünceden neden ve nasıl uzaklaştığı ve medeniyet olarak nasıl geride kaldığı tezine dair bir okuma ve cevap mahiyetindedir. Muhtevayı oluşturan yirmi dört bölümün her birinin hâkim fikri, İslam'ın ilk asırlarında güçlü bir entelektüel yaşam şeklinde tezahür eden, bugün Arap dünyasında eksikliği görülen ve daha çok dile yani Arapçaya bağlı olan canlı bir entelektüel hayatın varlığı ve bunu doğuran özgür düşüncenin zamanla ortadan kalktığıdır. Yazar bütün bu süreçte oluşan sorunları ve tıkanıklıkları, tek bir parametre etrafında, nakilcilik ve literal metin okuma biçiminin giderek yaygınlaşması üzerinden anlamaya çalışmaktadır. Öyle ki çoğu zaman güncel bazı hadiseleri bile bu bakışla ele almakta ve anlattığı hikâyenin bugünkü hâline dair anakronik projeksiyonlar bile sunmaktadır. Söz gelimi Afganistan'da Buda heykelinin yıkılması, New York'taki İkiz Kulelere yapılan saldırı vb. olaylarla siyasi ve kültürel gerileme arasında rahatlıkla ilişki kurabilmektedir. Bu okuma tarzına ilaveten İslam akılcılığını ya Mu'tezile'ye ya da İsrâkî ve Meşşâî geleneklere hasretmekte, Gazzâlî'den sonra Eş'arîlik çatısı altında münhasıran Osmanlı döneminde güçlü biçimde hissedilen tahkîk vakıasına ise değinmemektedir. Öyle ki eser, müteahhir dönemin imamı kabul edilen Fahreddin er-Râzî ve bu çizginin diğer temsilcileri olan isimlere de hiçbir atıf yapmamaktadır. Bu durum Batı'da ve ülkemizde bazı çevrelerce dile getirilen *decline thesis* iddiasını hâlâ sürdürdüğü şeklinde yorumlanabilir. Aklın etkisizleşmesi ya da donuklaşması sürecini Sünnî gelenek üzerinden okuması da bu zihniyetin bir devamıdır. Ona göre Sünnîler içinde, din-siyaset arasında sağlıklı bir ayırım yapılsa ve en başında, Müslüman toplumun ihtiyaçlarını karşılamak

için filozoflar ve fakihler ortak bir dil oluşturulabilseydi, bugün her şey çok daha güzel olabilirdi. Ancak onun “gerileme” iddiasında Gazzâlî kadar İbn Teymiyye de suçludur, zira onların felsefeye indirdikleri darbe, aklı, mantık ve metafizikten sıyırmış ve dine tutsak etmiştir. Kur’ân gerçek bir akli araştırma dalgası oluşturduysa Gazzâlî ve İbn Teymiyye’nin kurduğu paradigma, aklı giderek dinin kapsamına almış ve ileri bir “bağımsız” düşünme ihtiyacını iptal etmiştir(!).

Kitap, bugün Müslüman dünyanın içinde olduğu krizi dikkate alarak ve neredeyse her bir başlıkta bu süreçle ve mevcut sonuçla hesaplaşarak ilerlemektedir. Bu açıdan metnin siyasi bir hedefi ve kimliği olduğu ise rahatça söylenebilir. Bir bakıma İslam dünyasının sömürgeleştirilmesi ve bir bakıma Arap dilinin bilimsel kimliğini yitirip yerel kodlara dönmesi süreci “aklın yitimi” üzerinden aktarılır. Bu doğrultuda eserde yer yer kendini gösteren Osmanlı’nın hem İslam kültürüne hem de Arapçanın gelişimine katkıda bulunmadığı iddiası ise tarihsel tecrübeye aykırı görünmektedir. Ona göre Kur’ân’ın aklın çarklarını harekete geçiren Arap diline bağlı bir şekilde ilerleyişi, Arapçanın yerini Osmanlıcanın almasıyla (?) birlikte 17. yüzyıldan I. Dünya Savaşı’na kadar durmuştur. Aynı şekilde Osmanlıların matbaaya karşı çıktığı iddiasını ve bunun sâiki olarak Kur’ân’ı ya da Arap harflerini matbaada basmanın metne saygısızlık olacağı düşüncesini de ihtiyatla karşılamak gerekir.

Yazarın İslam’ın akıl hikâyesini 17. yüzyılda İran’da sona erdirmesi ise bir yere kadar görece tarafsız ve objektif olan tavrını, ideolojik bir zihniyet lehine bozması ile ancak açıklanabilir. Nitekim o, aklın sonraki hikâyesini İran ve Pakistan’a doğru yani İsfahan Okulu yönünde geliştirir. Bir bakıma tarihsel süreci suyun geçtiği kıvrımlara göre artan ya da azalan bir nehir gibi okuma eğilimindedir; oysaki aklın tarihinin imlediği İslam or-

tak kültürünü her milletin imkân nispetinde katıldığı bir göle benzetmek daha doğru olacaktır. Ayrıca yazarın bazı analogileri ve bağlantılarının da okura zorlayıcı gelebileceğini peşinen dile getirmek gerekir. Sühreverdî’de “karanlık” ifadesi ile modern fizikteki karanlık madde ve görelilik teorisi arasında ilişki kurması böyledir. İbn Teymiyye’de ahlaki sezgilerin evrenselliği yani tek başına bir ulusun kültürleri veya alışkanlıklarıyla sınırlı olmadığı veya bunlar tarafından belirlenmediği fikrinin, liberal yönetimlerin farklı ahlaki standartlara izin verme meylinde olduğu modern dünyada, Suudi Arabistan’da toplumsal cinsiyet eşitliği lehine veya Birleşmiş Milletler gibi uluslararası kürsülerde eşit standartlar kullanılmasına güçlü bir argüman sunabileceği görüşü de bu yaklaşıma örnek olarak sunulabilir.

Bununla birlikte yazarın düşünce-dil ilişkisini güçlü biçimde vurgulaması, Kur’ân’ın ve onun dili olan Arapçanın medeniyet kurmadaki öneminin altını çizmesi ise önemlidir. Her vesileyle ortak bir dil oluşturmayı öneren yazar, bunun önündeki engeli ise İslam şeriatının fiilen taşlaşması, fıkıhçıların ve kelâmcıların kurduğu dünya ile reel gerçeklik arasındaki makasın açılması ile izah eder. İslam aklının hikâyesini şekillendiren önemli bir parametre olarak siyaset kurumuna atıf yapması, tarihsel hadiselerin fikirlere etkisine sıkça değinmesi ve Abbasîler döneminde Bağdat’ta kâğıt üretimi ile akademik gelişim arasında bağlar kurması vb. maddi kültüre işaret eden pasajları da mühimdir. Siyasi bir güce sahip olan dinî bir otoritenin, mihne türü sorunlara sebep olduğunu da hatırlatan yazar buna dair güncel örnekler de vermektedir. Bu vesileyle, inancı aklileştirmek için alınan aşırı önlemlerin geri tepebileceğini ve bunun da neticede Müslüman dünyayı modernleşmeye karşı direnen bir dine terk edebileceğini belirtir. Nitekim dinin siyasallaşması daha doğal ve hoşgörülü bir tekamül yerine, dinin kamusal bir tartışma konu-

su hâline gelmesinin tonunu belirleyebilmektedir. Mihne olgusu ile bağlantılı olarak Nusseibeh'in düşünce tarihi okumalarında "döngüsel değişim modelinden" bahsetmesi de üzerinde durulması ve geliştirmesi gereken bir husustur. Buna göre özgürlük savunucularının zamanla hürriyeti kısıtlayacak noktaya gelebilmeleri örneğinde olduğu gibi karşıtların zaman içinde bir birlerine dönüşebilmesine dair İslam düşünce tarihinde pek çok örnek bulunabilir. Asırlardır devam eden bu toplumsal iç çekişme ve hâlâ Kur'ân'ın talep ettiği dengenin sağlanamaması Müslüman bir toplumda farklılığa izin verme özgürlüğünün sınırları konusunda kararsız kalmanın bir neticesidir.

İlaveten yazar, alanın uzmanlarınca takip edilmesi -belki de eleştirilmesi- gereken bazı teknik bilgiler vermekte, isimler ve fikirler arası yeni örüntüler de kurmaktadır. Mesela kelâmî felsefeden ayıran şeyi dilin bağlamsal kullanımı ya da dile dayalı açıklamalar olarak belirlemesi, klasik bir açıklama modeli olan mâ'nâ terimi ile insan davranışı arasında ilişkiler kurması, Kâdî Abdülcebâr'ın bilgi teorisini mâ'nâ ve hâl terimlerine dayandırması, Gazzâlî'de Mu'tezile etkisini belirten yorumları, Nazzâm'ın kümûn ve zuhur teorisine sadece doğal fenomenleri değil aynı zamanda insan özgürlüğünü de izah ettiğini belirtmesi bu cümleden sayılabilir. Kâdî Abdülcebâr ve İbn Sînâ arasında yaptığı mukayeseler ile Kâdî'nin bilgi teorisini okuma biçimi de elbette ilk dönemde İslam felsefesinin bir kaynağı olarak Mu'tezile kelâmına yapılacak atıflar bakımından kayda değerdir.

Bunun dışında İslam kültürünün Batı'ya tercümesi konusuna vurgu yapması ve bunun mahiyetine dair verdiği bilgiler de önemlidir. Zira tarihin en önemli çeviri faaliyetlerinden biri de İslam medeniyetinin sunduğu imkânların sistematik olarak Batı'ya intikal ettirilmesidir. Yazarın burada aklın hikâyesini doğudan batıya, batıdan da doğuya geçen kıvrımlı ve dönüşlü bir

nehir olarak görmesi ve bu bağlamda İslam'ın Batı'ya etkisine dair imalarda bulunması da sonraki okumalara ilham verecek şekildedir. Bu doğrultuda Toledo ve Bağdat, Descartes-Molla Sadra karşılaştırmaları, İbn Sînâ'nın çoklu âlem teorisi ile Leibniz arasında kurduğu ilişki, Batı'nın kurucu düşünürlerinin İslam düşünce geleneğinden etkilendiklerine dair pasajlar da dikkati hak etmektedir. Yazarın dipnotlarda verdiği bilgiler ile nihayetinde sıraladığı klasik ve güncel okuma listeleri de bu iddiaları derinleştirmek için ülkemizdeki araştırmacılara geniş imkânlar sunmaktadır.

Çeviri boyunca anlamın daha anlaşılır ve akıcı hale gelmesi için orijinal metinde yer alan ara cümleler, açıklayıcı ifadeler, tırnak işaretleri vb. tercihler ya durumun gerektirdiği şekilde olduğu gibi bırakıldı ya da uygun biçimde ifade edildi. Bunun gibi anlamı iyi aktaracağı düşüncesiyle parantez içinde bazı ilavelerde bulunuldu. Ancak yazarın nadiren de olsa metinde böyle bir anlatımı benimsediğinden şüphe edilmemelidir. Zengin dipnotlar, metnin sonundan alınarak daha kolay takip edilmesi için ilgili sayfaya konuldu. Okuyucu kitlenin genel hassasiyetleri açısından peygamber ve sahabe adlarından önce Hz. ifadesi yerleştirildi. *DİA* ile çelişen bazı vefat tarihleri dipnotlarda belirtildi; ayrıca özel bazı kelime ve kavramların yazılışında *Ansiklopedi* imlası takip edildi. İhtiyaç görülen bazı yerlerde ise metinde yer alan bazı kavram ve önermelerin anlaşılmasını hatta yer yer tartışılmasını sağlamak için “(-çn)” kaydıyla bazı dipnotlar ihdas edildi. Bu notlardan bir kısmı, yazarın tartışmaya açık olan fikirlere okuyucunun dikkatini çekmek ya da tashih etmek ve bazen de konuya farklı bir açıdan bakılmasını sağlamak içindir. Örnek olarak yazarın Sana'da bulunan kadim nüshalar etrafında metnin otantikliğine dair değerlendirmelerini verebiliriz (bkz. 4. Bölüm). Bu başlık Kur'an tarihi üzerine çalışan isimlerle de müzakere edilmiş

ve elde edilen bilgiler eşiğinde bazı dipnotlar konulmuştur. Zira kitap her ne kadar güncel olsa da yazıldığı fikri ortamı ve yazarın psikolojisini yansıtmaktadır ve iddia ettiğı bazı tezler çevrildiğı coğrafyada çoktan aşılmış dahi olabilir. Bu da her zaman olması gerektiğı gibi fikirlerin mutlaka eleştirel bir süzgeçten geçerek anlaşılması gerektiğı hakikatini pekiştirmektedir. Bu noktada çevirinin bazı kısımlarını müzakere eden ve önerilerde bulunan değerli meslektaşım Melikşah Sezen'e müteşekkirim. Bunun gibi eserin titiz bir sürecin sonunda nitelikli bir baskıyla okurla buluşmasını sağlayan VakıfBank Kültür Yayınlarının her seviyede emeğı geçen tüm çalışanlarına da şükranlarımı arz ediyorum. En nihayetinde elinizdeki çevirinin, İslam düşünce geleneğinin anlaşılmasına, genel kabule mazhar olan bazı fikirlerin müzakereye açılmasına, kişiler ve kültürler arası yeni okuma biçimleri ve fikri bağlantılar kurulmasına ve özellikle de İslam'da aklî ve makul olanın doğru kavranmasına vesile olmasını dilerim.

Osman Demir
Ankara, 2025